Hámori Péter

Tükörcserepek

„Minden embernek és minden közösségnek megvan a maga emlékezete, története. Ennek ismerete nélkül lehetetlen a jelent értelmezni." Nagyjából így fogalmazott Ferge Zsuzsa szociológus a Mindentudás Egyetemén jó nyolc évvel ezelőtt tartott előadásában. Azt már csak én teszem hozzá: ennek a személyes és közösségi múltnak itt, Kelet-Közép-Európában – legalábbis a ma minimum ötvenes korosztály számára – kulcseleme a rendszerváltás és az a körüli időszak. Vagy legalábbis annak kellene lennie. Hiszen nemcsak a politikai rendszer változott meg, hanem sokunk, a többség számára az egész életünk. Kinek így, kinek úgy – de a jól vagy rosszul rögzítése (ha egyáltalában vannak ilyen tiszta helyzetek) kötelesség egy történész számára, még ha áldott emlékű Szűcs Jenő professzor azzal intett meg elsőéves egyetemista korunkban: minden, ami az Árpád-ház kihalása után következik, aktuálpolitika, az pedig egy történelemkutató számára tiltott terület…

Hosszú töprengés után fogtam neki, hogy ne csak mások, hanem a magam történetét vagy inkább történeteit papírra vessem. Hiszen 1989–90-ben már nem az alig eszmélődő kamasz, hanem (majdnem) felnőtt egyetemista–főiskolás voltam. Nem ígérhetek az olvasónak összefüggő történetet: ahhoz kicsi a terjedelem, és talán rövid az eltelt idő is. Csupán tükörcserepeket kínálhatok fel, amelyeket ki-ki tetszése szerint rak össze, belétekintve pedig talán megpillanthatja a múlt képét. Képét vagy torz képét: hiszen a történetírás mindig a tudomány és a szépirodalom határán imbolygott, egyesítve magában a tudást és az intuíciót (esetleg a fantáziát), mellyel a kutatás tényeinek szükségszerű hiányait igyekszik kipótolni a történész.

*

Hol kell kezdeni a rendszerváltás történetét? 1956-ban, 1948-ban vagy 1945-ben? Az „olajárrobbanás begyűrűzésével", melyre szent esküt tettek az MSZMP vezetői,

Hámori Péter (1967) társadalomtörténész, szociográfus. Az ELTE Tanárképző Karán és Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tanított, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum volt munkatársa.

hogy nem gyűrűzik be, aztán begyűrűzött… Vagy Csikós-Nagy Bélával, aki minden január 2-án (hogy ne rontsa el az újévet) megjelent a televízió képernyőjén mint az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke; azt, hogy Teleki Pál tanácsadója volt, és hogy a tervgazdaságról írta doktori disszertációját 1938-ban (!), természetesen nem tudtuk, de azt igen, hogy képernyős feltűnése „árrendezést" jelent, vagyis a tej, kenyér, hús stb. holnaptól lényegesebben többe kerül. Vagy a hetvenes évek lehetetlenül unalmas TV-híradóival, ahol „Keserű Jánosné könnyűipari miniszter elvtársnő felavatja az akárhol éppen elkészült szövőüzemet" volt a legizgalmasabb, legalább öt percig tartó tudósítás? Vagy éppen avval a lakonikus bejelentéssel, miszerint a Csepel Autógyár immár csak egyedi teherautók gyártásával foglalkozik (azaz összebarkácsol évi mintegy 500 járművet – és elbocsát körülbelül ötször ennyi munkást)?

Nem tudom. Talán nincs is jó válasz. Még azt sem tudom pontosan, hogy *nekem* mikor jött el a pillanat. De azt hiszem, az első meghatározó élmény tizennégy éves koromban ért. Édesanyám akkor egy bolgár–magyar vegyes vállalatnál dolgozott, és lehetőség nyílt a nagy utazásra: el a tengerhez! Bulgáriába, természetesen a „jugókon" keresztül. Ahol volt farmer, volt márkás magnókazetta, volt Toblerone-csoki – és volt dinár, amit éppúgy a feketézőktől lehetett komolyabb mennyiségben venni, mint a német márkát. Merthogy „keményvaluta" volt. Szóval van ilyen szocializmus is – gondolta a kamasz. Majd megérkeztünk Micsurinba, pár kilométerre a török határtól. A gyerekek az utcán – Bulgáriában augusztusban! – kizárólag éretlen uborkát majszoltak gyümölcs gyanánt, és a kis halászkikötőből pedig minden éjjel kifutott egy naszád, mely reggel gumimatracokkal a fedélzetén jött vissza. Eleinte azt hittük, ezen alszanak az éjszakai melegben a matrózok. Ám az üdülő németül gagyogó pincére megsúgta: nem; ezek azoknak az *osztiknak* a járművei, akik a parttól mintegy öt kilométerre levő áramlást kihasználva akartak megszökni délre, a török partokra Honecker álomállamából valahova, tulajdonképp bárhova, és akiket a bolgár haditengerészet vízibusz méretű büszkesége egyszerűen a vízbe borított. „Hetente 70-80 temetés van, de ne szóljanak róla. Titok. Mi sem tudjuk, hol…" Attól kezdve hozzánk sem szólt.

Hát van ilyen szocializmus is – gondoltam, és különösen szerencsésnek éreztem magam „Kádár apánk" miatt. Igaz, Budapest nem Jugoszlávia, és Toblerone is csak a dollárboltban van, de mégis…

*

Aztán eltelt három év, és alig 18 évesen elindultam felfedezni Romániát, pontosabban Nagyváradot, amiről csak annyit tudtam, hogy „néhány magyar is lakik arrafelé". Cédulán volt a cím és útvonal, jó messze a pályaudvartól, lakótelepen. Lelkemre kötötték, hogy magoljam be, és utána dobjam el a cetlit. „Mint egy buta kémfilmben" gondoltam, és kamaszfelelőtlenséggel juszt is az ingzsebembe tettem. Kupétársam nem tetszett a román határőrnek, elvitték, testüregi motozásnak vetették alá, miközben én a számba csempészett papírcetlin

rágódtam. Megúsztam. Mint ahogy megúsztam a megérkezést is, amikor a román rendőr hajamat rángatva tudakolta, merre van a szállásom. És megúsztam azt is, amikor a blokkházhoz érkezve kopogásomra négy emeleti ajtó nyílt ki, és a lakás birtokosa szinte sikoltva rántott be, nehogy a szomszédok meglássanak. Megjegyeztem: ilyen szocializmus is van.

*

Azt, hogy Romániában milyen világ van, az akkori magyar vezetés meglehetősen furcsán kezelte. Ne feledjük: 1984-ben járunk, áruhiány, benzinhiány, mindenhiány arrafelé. A magyar sajtó a lengyelországi viszonyokat rendszeresen kommentálta (szintén éhínség katonai diktatúrával megtoldva: így jártok, ha nem tartsátok [így!] a szátokat!), de Romániáról nem beszélt, ugyanakkor a suttogó propagandát sem nem tiltotta, sem nem büntette: hiszen lám, Kádár mégsem Ceauşescu! Szóval valamiféle kép azért élt bennem az ottani viszonyokról, de a valóság megdöbbentett: a közvilágítás hiánya, a melegvíz hiánya, a TV összesen két és félórás adása Elena és Nicolae beszédeivel. De ami – igaz, jóval később – ráébresztett a szocialista valóságra, az a hentesüzlet volt. Budapesten akkoriban bélszínt és pacalt csak komoly protekcióval lehetett kapni, de minden más némi sorbanállás után volt. És még csak nem is drágán: vasárnap a tyúkhúsleves és a bécsi szelet petrezselymes krumplival minden valamirevaló háztartás alapvető kelléke volt (a falu tsz-elnöke állítólag hokedlin ette műbőrkalapban alumíniumkanállal…). Nagyváradon azonban a húsboltban egyféle áru volt: agy, ahol arrafelé mondják, vagyis disznóvelő. Abból viszont mindenütt soktálcányi. Nem vette senki. Házigazdáim hangjukat lehalkítva mondták: nem disznóé az, a kórház proszektúrájáról hozzák napról napra! A dolog persze nem volt igaz: Ceauşescu minden valamirevaló élelmiszert nemesvalutává konvertált a román nagyipar fejlesztése érdekében, de hát a disznóvelő romlandósága miatt nem nagyon szállítható, emellett egyik nyugati konyha sem kedveli – jó lesz hát az alattvalóknak. Diákjaimnak (amíg taníthattam) mindig elmondtam az esetet, mert tanulsága van: egy politikai rendszerben, különösen diktatúrában nem az a lényeg, hogy mi az igazság, hanem az, hogy az emberek mit hisznek el…

És hazajövet boldog voltam, hogy a mi vezetőnk Kádár János.

*

És hogy mi mit hittünk el? Mindent talán soha, de sok mindent sokáig igen. Hogy az ercsi pontoshidász és karhatalmi ezred sorkatonái, a többségükben végtelenül korrupt, többnyire lopott üzemanyag, gyakorló egyenruha, élelmiszer és miegyéb eladásából élő és csaknem kivétel nélkül alkoholista tisztjei vezetésével alkalmasak volnának a csepeli munkások új 56-jának szétverésére, ahogy arról egy lelkes BM-tiszt győzködött minket, abban például nem. Mint ahogy 1987-ben, bevonulásunk után pár héttel, abban sem, hogy lesz új 1956. Vagy bármi. Tulajdonképpen abban sem, hogy volt „ellenforradalom”. Hiszen

nem tanították, nem beszéltek róla. A hallgatás fala szinte teljes volt, a Szabad Európa meg… Hittük is, nem is. A magyar dezinformáció kiválóan működött: amikor a hetvenes évek közepén az Ascher Tamás-i kaposvári színház Budapestre hozta az *Állami Áruház* színpadi változatát, a jegyért tolongó tömegben rendőrautók vágtak rendet. Mindez a SZER-ben tálalva: Budapesten, a Nagykörúton politikai tüntetés volt. A *Népszabadság* és a többi újság bölcsen hallgatott, de Pest, ahogy megszoktuk, suttogott. És kivételesen (?) az igazat…

*

A hallgatás fala: engedje meg az olvasó, hogy előreszaladjak egypár évet. Apáméknál néhány éve lakásfestés volt, és természetesen nem idős szüleimre hagytam, hogy – megtakarítandó a festőnek legalább azt az egy napi munkadíját – ők hurcolják a szobák közepére a bútorokat. Miközben barátommal húztuk, vontuk apám cseresznyefa íróasztalát, kiesett a „fényképes doboz": gyermekkorom jól ismert papírládikája, benne megannyi családi fotóval, amikről többnyire persze már senki nem tudta megmondani, kiket ábrázolnak. A képek összeszedése közben kezembe került egy szürke igazolvány, rajta apám neve; „Szakszervezeti tagkönyv" hirdette a felirata. Szórakozottan pörgettem bele. 1957 februárja és 1959 januárja közt egy fia tagsági bélyeg sem, csak nagy átlós vonal a helyükön. „Mi az, Fater, blicceltél?" – szóltam kedélyesen. „Nem. Akkor ültem" – volt a nyugodt válasz.

37 éves voltam. 37 évig egyetlen szó sem esett arról, hogy apám csaknem két évig börtönben volt. Miért? A semmiért. Az egyik budapesti gyár munkásai távollétében – 1956. október 26-án már nem jártak a vonatok Budapest és Bicske közt, ahol a szüleivel lakott, így kényszerűen otthon maradt – megválasztották a munkástanács elnökének, aztán 1956 decemberében felszólítást kapott a feloszlatásra. Válaszolt, de nem engedelmeskedett: ő nem kereste a tisztséget, a munkások döntése volt, ha ők feloszlatnak, legyen, de ő nem teheti meg. A makacssága csaknem két évébe került…

Miért hallgatott? Miért hallgatott a rendszerváltás után? Miért hagyott ki az életéből két évet, illetve ötöt, mert három évig segédmunkásként kellett dolgoznia okleveles közgazdászként? Nincs válasz.

Megírható-e ezek után a rendszerváltás mélytörténete? Nem tudom.

*

Apró közjáték, de jellemző. Valamikor 1979 táján egy barátommal följártunk a Köbölkút utcai Általános Iskola padlására. Még csak nem is dohányozni. Csak úgy. Kíváncsiságból. Meg mert tilos volt – kiskamaszként csiklandós dolog volt tilosban járni. Könnyű volt: nagyapám lakatos volt többek közt, és rám hagyott vagy száz kulcsot. Körülbelül a második illett a zárba.

Egyszer aztán a cimbora meglátott egy kapcsolót egy kéményen. Piros és zöld gomb. Pechünkre a zöldet nyomta meg. A környék összes légvédelmi szirénája fölbődült. Mindezt október 22-én…

Ahelyett, hogy megnyomtuk volna a pirosat, pánikszerűen menekültünk. A légiriadó fél óra hosszat szólt, engem meg másnap már előállítottak a rendőrségre. Tizenkét éves voltam, alig kamasz. Édesanyám kísért el, rettegve (tizenhat évesen végignézte az üllői és nagykörúti harcokat, egyként megkönnyezve a magyar fölkelők és a szovjet katonák csecsemőméretűre összeégett hulláit; nekik is volt anyjuk, feleségük, szeretőjük – ez az, amit a Kedvessel, aki 1985-ben született – képtelen vagyok elfogadtatni), szóval rettegett mindentől, ami hatóság.

Szóval október 22-e? Készülünk, készülünk? – kedélyeskedett a rendőrtiszt. Így kezdődött akkor is… Mit tudtuk, mi az az akkor. Mit tudtunk mi 56-ról. És mit tudtak mások, Anyámon kívül, aki látta mindezt. Mindenestre kirúgtak. Biztos, ami biztos.

Aztán – nagyon sok, vagy harminc év után – kiderült a valóság. A Polgári Védelem „mentő izotópokat" tárolt a pincében. Azaz olyan rudacskákat, amikkel a Geiger–Müller-számlálókat lehet kalibrálni egy „natő" (idézet az eredetiből) atomtámadás esetén. És ha az ügyes fiúk kinyitották a padlást, kinyitják a pincét is. Hiszen a rudacskák az ólomkazzettákban nem bombabiztos atomfedezékben voltak, hanem egy általános iskola pincéjében. Rögtön a napközi ehetetlenül rossz – vö. tej- és rizsleves – étkezdéje mellett, ahol halomban állt az iskola kazánjának salakja; osztálytársaimmal gyakran „piróztunk", azaz a kazánházból kihordott izzó parázzsal gyújtogattunk egy s mást – utólag (jóval utólag) tudtam meg egy katona ismerősömtől: kellett az álca. A műholdas hőferdítés miatt – ha kell, lecsapunk… Igaz vagy nem?

Nem tudom.

*

Visszatérve a történész személyes emlékeihez, és visszalapozva a képzeletbeli naptárban, mely 1988 őszén nyílik ki. Budapest, Kazinczy utca 23–27.: ELTE Tanárképző Főiskolai Kar, Orosz Tanszék. P. F.-né., a tanszék oktatója ünnepélyes arccal állt elénk: fiúk! (a csoport kétharmada lány volt…): utazhattok. Értetlenül néztünk, aztán kiderült: a célpont Odessza. És az „utazhattok" finoman szólva eufemizmus volt, ugyanis B-változat nem létezett. Vagyis „birodalomszakos" hallgatóként legalább egy, de ha jót akarunk magunknak, két félév társasutazás a Szovjetunióban, csak hogy jobban megismerjük az orosz nyelvet és a létező szocializmust.

Az, hogy madarat lehetett velünk fogatni, nem egészen felelt meg a valóságnak. Egy év katonaság után még egy év elpazarolása nem tűnt csábítónak; igaz a képet kicsit átszínezte a hír, hogy NDK-s lányokkal leszünk egy kollégiumban, ami a katonaság kényszercölibátusa és állítólagos brómos teája után (dehogy volt abban bróm!, ha volt is ilyesmi a Néphadseregnek, a tisztek régen ellopták…) üdítőleg hatott. Ahogy még szó lesz róla, a DDR és Honecker bajadérjai helyett Kim Un Szün igen szigorú erkölcsű leánykáival lettünk összezárva.

Azt azért tudtuk, hogy kalandos út előtt állunk, és szorgalmasan készültünk is. Tudtuk, hogy a farmer számolatlanul, az audio-kazetta még nagyobb számban adható el. A hírek arról is szóltak, hogy a Szovjetunióban épp most tört ki az a trikotázs-divat, ami Magyarországon már erősen lecsengőben volt. Nosza: a tankör felosztotta maga közt a „tábor" országait: akinek az NDK jutott (valószínűtlenül sovány kollégát választottunk ki erre), öt-hat kötött pulóvert hozott haza Kelet-Berlinből. Egyik barátomon akkor még létező vékonysága azonban az utolsó úton mégsem segített, az útlevelét ugyanis a pulóver alá az ingzsebébe tette – de fejenként három-négy kötöttáru így is volt mindenkinél a kiutazáskor. E sorok jegyzőjének a kazetta jutott: a MAHART, ahol az értelmiségi szülők okozta főiskolai felvételi hátrányt fizikai munkával „jóvá lehetett tenni", ráadásul nyugatnémet márkában fizették az élelmezést és a napidíjat – ami a Belváros dollárboltjában több mint száz kazettát eredményezett (utólag döbbentünk rá, hogy az épülő kommunizmus országában a forintért is kapható „oszti-német" ORWO és magyar Polimer is kelendő cikk lett volna).

Az út Odesszáig kerek egy napot tartott. Kijevben szálltunk át a Puskin-expresszről, ahol különben a szolgálatkész, de egyben mindenre és mindenkire figyelő és leplezetlenül jegyzetelő gyezsurnaja állandóan és kéretlenül újratöltötte a teánkat, miközben a könyveink címét leste el – ebben az sem zavarta, hogy nemcsak magyarul nem tudott, de alighanem a latin ábécét sem ismerte… Mi meg csak úgy bosszantásul jól látható helyre kiettük a „Sztálin-összes" végeérhetetlen magyar verziójának egyik kötetét. Ez akkor a glásznoszty és peresztrojka (fiatalabb olvasók kedvéért: átláthatóság vagy nyíltság és gyorsítás, eredetileg „uszkorenyije") országában, Gorbacsov reform-Szovjetuniójában nyílt provokációnak számított. De hogy mennyire, arra egy örményországi magyar utastárs – ha addig nem tudtuk volna, magyarok mindenütt vannak – ébresztett rá. A minket grazsdanyinnak, polgártársnak szólító öregúr, aki feltételezte, hogy sem párt-, sem komszomol-tagok nem vagyunk, így a tavaris-megszólítás nem jár ki nekünk, óvott Sztálin dicséretétől és szidásától egyaránt. (Ide kívánkozik az Románia-szerte egykor közismert vicc, mely a kilencvenes évek elején, amikor már lehetett arrafelé viccet mesélni, mázsás pofonok és/vagy börtön lehetősége nélkül: három rab találkozik Románia legszörnyűbb, jilavai börtönében: Maga miért van itt? Mert dicsértem Ana Paukert. És maga? Mert szidtam Ana Paukert. És ön – fordulnak a harmadikhoz –: Hát mert én vagyok Ana Pauker…)

És apropó, Odessza. A filmet a Lépcsővel és a babakocsival mindenki ismeri. Azt már kevesebben tudják, hogy Eizenstein ott akarta leforgatni a Tőkét. Valóban: filmet akart csinálni a világ második legunalmasabb művéből (az egyes számot a Mein Kampf viszi el).

Hogy mit?

Nem tudom.

*

Odessza: a méretes, tíz sokemeletes toronyépület koreai szintjeit koreai egyenruhás katonák vigyázták. A lányoknak se ki, se be. Időnként halottunk lánykacajt, de csak nagyon ritkán. Zenét vagy tv-hangot sosem. A takarítónő szerint, akit a csótányok és egerek miatt valódi kávéval és vodkával fizettünk, volt tévéjük – a diákszálló berendezéséhez tartozott –, de tilos volt bekapcsolni. Hogyne. Még megfertőzi őket. Pedig még messze nem volt Jelcin, de még Gorbacsov is alig. Mi nézhettük Brezsnyevet, ahogy szárnysegédje segít neki integetni a dísztribünről. Azaz emelgette a kezét. A takarítónő megsúgta: már halott. Ez valószínűleg nem volt igaz, de ahogy az írásban említem: nem az a lényeg, hogy mi a valóság, hanem az, hogy mit hisz el a nép.

És aztán Jereván. Aki kiállta Odesszát, jogot nyert egy örményországi egyhetes nyaralásra. Persze, majdnem mindnyájan belevágtunk. Két óra repülővel a Fekete-tenger és a hegyek felett, de menjünk! Ide soha többé nem jutunk el – ebben sajnos igazam lett.

A Tu-154-es gép több mint tíz órát rostokolt a betonon. Közben kaptunk óránként egy pohár csapvizet – csak enyhén volt poshadt, és a papírpoharat visszakérték –, és amikor megkérdeztük: mégis mikor indulunk, a lakonikus válasz az volt: majd… Aztán végre meglódult a madár (persze bejelentés nélkül). Iszonyú zötyögés a futópályán, aztán suhanás – levegőben voltunk. Landolás Jerevánban. Szovjet katonák fogadtak, nem épp barátságosan. Hosszas útlevél-mutogatás. Mi mit keresünk itt? Dadogó válasz: hát, diákok vagyunk, és ez a jutalomút. Mire a tiszt: ide? Hát nem tudják?

Mit kellene tudnunk?

Tegnap volt a földrengés. Csak hát a TASSZ erről elfelejtette értesíteni a Birodalom lakosságát.

Lepakoltuk a csomagjainkat és majdnem mindnyájan jelentkeztünk a mentésre. Akik voltunk katonák – előfelvételisként mi fiúk többnyire voltunk –, azokat elfogadták. A lányokat beosztották a menekültek, főleg gyerekek mellé. Jerevánban alig voltak károk. Néhány kitört ablak, egy-két ledőlt kémény – ha nem mondják, nem is vesszük észre. Leninankanba vittek.

Romváros. Fölismerhetetlen törmelékkupacok. A főtéren több száz többékevésbé letakart halott és rokonok, akik az ismerőseiket keresgélték. Aztán adtak egy vacak ásót. És ástunk. Talán egy lakóház, talán egy pártépület… És az egyikből kiállt egy női kéz. Kecses volt, és gyönyörű. Talán húszéves lehetett, alig fiatalabb nálunk. Megfogtam. Volt pulzusa. Elkezdtük – kézzel – szétszedni a romokat. Mint az őrültek, úgy dolgoztunk, amikor odajött egy szovjet tiszt: öt óra van, megkezdődött a kijárási tilalom. Mutogattunk, magyaráztunk – pisztolyt fogott ránk.

Másnap visszamentünk. Már nem volt érverés.

Iszonyú az emlék. Mit lehet vele kezdeni?

Nem tudom.

*

És aztán Erdély. Eljött a nagy pillanat: kezet foghattam Klaus Johannissal. Aki persze kijárta a román politika iskoláját, és azóta kijátszotta a „magyar kártyát". Az amúgy szász – ki tudja, miért maradt Romániában, amikor honfitársait az egykori NSZK rendre kivásárolta –, szóval a kisebbségi néptribün nem hagyta ki az alkalmat: ha rúgni kell, ott vannak a magyarok… Feledtetni szász mivoltát?

Ki tudja? Nem tudom.

*

Nem vagyok erdélyi. Tudtommal egyetlen rokonom nem élt ott soha. De ha a busz átbukik a Királyhágón, meg amikor pár órával később meglátom a Felekitetőt – ahol apám katona volt 1944-ben –, akkor hazaértem. Egyszerűen otthon vagyok. És elballagok a Házsongárdra egy szál fehér virággal Dsida Jenő sírjához. És órákig ülök a kőpadon a sírbolt előtt: imádkozni a Kedvesért és magamért. Mert otthon vagyok.

„Azért vagyunk ezen a világon, hogy valahol otthon legyünk benne." Otthon leszünk-e valaha?

Nem tudom.

*

Nem Erdély, de majdnem: Szatmár. Scheffler János püspök. Magyarországon alig-alig ismeri valaki. Igazi szatmári volt: annyira magyar, amennyire sváb. A magyar és a román mellett „természetesen" beszélte a latint, a franciát és persze a németet, és ami akkor ritkaság volt, az angolt is. Tizenöt évbe került, hogy emléktáblát állíthassunk neki.

Néhány éve akadtam rá a naplójára. A kiadása akadozik, de útban van. Tudta, hogy a sorsa a mártíromság. Pedig egy végtelenül szolid-szelíd, mindig – akár a megalkuvásig is – emberszerető pap volt. A Naplóban előre leírta sorsát: Jilavát – Románia legrettegettebb börtönét –, az éheztetést, az alvás megvonását, a rendszeres jeges fürdőket – de vállalta.

Hány ilyen mártír fekszik a romániai temetőkben? Hányszor kell térdet hajtanunk – mert kell. Hány halottat temettek el arccal a földnek – vagy egymásra halmozva? Meztelenül, nem temetve, elásva?

Ülök a házsongárdi temetőben, nézem a Dsida-sírboltot – és nem ad választ. Néma csend, aztán kolompolás. Román temetés. Fekete Dacia kapaszkodik a hegyoldalba, tetején koporsóval. Román pap kántálja az éneket.

Már ezt is elvették tőlünk. Viszaadja-e valaki, valamikor?

Nem tudom.

*

És még mit? Az emlékeinket. Nem a ledöntött szobrokat, lefeszített emléktáblákat – azokat is –, hanem a gyerekek emlékeit. És nem csak Ott – itt is. A nagy- és dédszülőktől származtatható emlékeket. Azt, hogy hogyan vették elő az oly féltve őrzött magyar zászlót 1940 szeptemberében? Amit dugdosni kellett,

padlásra, pincébe, mert ha a román zsandár megtalálta volna, börtön járt érte. És hogy hogyan köszöntötték díszkapuval a honvédeket? Hogy hogyan sírtak a nők (de gyakran a férfiak is) az első magyar parlamenter láttán? És a virágeső… Odaát nem lehet ezt tanítani. De itt? Melyik magyar tankönyvben olvashatunk erről?

A szó, ami annyi fájdalmat szakít fel. A fájdalom, hogy odaát vagyok. És a fájdalom, hogy a diákjaim majdnem közömbösen vették tudomásul Budapesten, hogy Erdély Románia része, és Szatmár és Máramaros és Kolozs és Temes is, és a folyók errefelé folynak, de a forrás már odaát van… És titokban, ha úgy vélik, hogy nem hallom, lerománozzák az ottaniakat. És az ottaniak kitántorogtak – valaki Németországba, valaki az USA-ba. Már nem Magyarországra – mert már nem érdemes…

Lehet-e erről őszintén beszélni? Hogy ott is magyar a szó, és magyarul álmodnak az emberek? Lehet-e erről fájdalom nélkül beszélni? És ha igen, hogyan?

Nem tudom.

*

Odaát. 2020 májusa: ballagok újra a Házsongárdi temetőben, egyedül, a Kedves nélkül. Bódító virágillat. Már nem Dacia, hanem Mercedes. Tetején a megszokott koporsóval, koszorúkkal és rengeteg gyászoló. (Igaz: ott még megadják a módját, legalább a románok, legalább száz gyászoló.) Vittem Dzsidának a fehér rózsát, ahogy mindig. Szemerkélt az az eső, de én leültem a szokott kőpadra. A virágot el is feledtem, Dzsidát idézgettem. És a „kis magyar világról" – Észak-Erdély visszacsatolásáról, amit ő már nem élt meg – elmélkedtem. Meg a Farkas utcai templomról, ahol az oltár le van terítve a magyar zászlóval. Odajött a temetőőr: Maga mit keres itt? (Persze románul.) Menjen haza!

Haza – gondoltam, hisz itthon vagyok… Csak egyedül, mert a Kedves…

Aztán fölálltam és elballagtam.

Talán igaza volt: talán nem voltam otthon.

De talán igen.

Nem tudom.